

Osmo Kivinen ja Risto Rinne

Kysymyksiä aikuiskoulutuksesta ja työttömyydestä

"Onko niin, että paljon markkinoitu oppiva organisaatio ja aikuiskoulutustutkimuksen kärkisijoille noteerattu kehittävä työntutkimus tai muutkaan optimistien ylläpitämät kehittämistoimet eivät avaa vaihtoehtoisia muutoksen, oppimisen ja toiminnan kanavia, joiden kautta jäykät hierarkiset suhteet lopulta muuttuisivat. Ovatko jatkuvasti pidentyvä yhtäjaksoinen nuorisokoulutus ja paisuva aikuiskoulutus tällöin leimallisesti hukainvestointeja? Tuottavatko ne vain monenlaisia yli-, ohi- ja liiakvalifikaatioita oheistuotteinaan ... pettymys, tyytymättömyys, levottomuus sekä ylipäättään kaikenlaisten - paikkatyöyhteiskunnassa hyviksi normitettujen - aktiviteettien aleneminen."

Vielä vajaa vuosikymmen sitten aikuiskoulutuksen tärkeänä roolina saatettiin pitää yhtäältä työvoiman ylitarjonnan ja toisaalla vallinneen työvoimapulan välisen ns. kohtaanto-ongelman ratkaisemista. Koulutus- ja työvoimapolitiikan yhteinen pulma oli, miten sijoittaa oikeat ihmiset oikein varustettuina ;aikeisiin paikkoihin. Etenkin ammatillisella aikuiskoulutuksella ajateltiin saatettavan riittämättömän tai väärän koulutuksen saaneet ihmiset oikeanlaiseen, työllistymistä ja työuraa edistävään oppiin. Jotkut rohkenivat - vielä tuolloin - tähdentää myös vapaan kansansivistyksen tärkeyttä kansalaisten perusoikeutena.

Nyt tilanne on tyystin toinen. Synkkää työttömyyttä korjaavat toimet on nostettu myös aikuiskoulutuksen esityslistan ehdottomaan kärkeen. Lama-ajan hallitusohjelmiin on toisensa jälkeen kirjattu keskeisimmäksi tavoitteeksi eliminoida ennätysuuri työttömyys ja erilaisissa työllistämishjelmissä korostettu työvoimapolitiittisen ja muunkin aikuiskoulutuksen roolia ylitse kaiken muun. Työttömyys näyttää kuitenkin sitkeästi pysyttelevän sadoissa tuhansissa ja maahan vakiintuu muun Euroopan tavoin lohduttoman suuri pitkäaikaistyöttömien armeija. Sen sosiaalisina ongelmina näyttäytyvät kerrannaisvaikutukset saattavat kärjistyä vielä aavistamattoman vakaviksi.

Olennainen kysymys on, missä määrin aikuiskoulutus ja koulutus ylipäättään kykenee, jos kykenee ratkomaan itse perusongelmaa, työllistymistä. Miten työpaikkoja tosiasiasa synnytetään? Onko kaikki työ jo tehty? Eikö todellakaan enää löydy tekemätöntä työtä, jota kansainvälisessä katsannossa hyvinkoulutettujen suomalaisten kannattaisi tehdä. Mitkä ovat työvoimapolitiittisen aikuiskoulutuksen, yrittäjäkoulutuksen ja muunkin aikuiskoulutuksen tosiasialliset vaikutusmahdollisuudet niukkuuden työmarkkinoilla? Onko (palkka)työ lopullisesti vähenemässä? Missä määrin ehdotukset työn uusjaosta lyhempine työrupeamineen ovat vastaus 2000-luvun haasteisiin?

Mikäli työmarkkinoiden lohkoutuminen etenee ja työstä tulee yhä niukempi luonnonvara, ennakoidaan työikäisen väestön jakautuvan ja osin jo jakautuneen lähinnä kolmeen joukkoon. Yhtäältä pysyvämmiin työvoimareservissä, aktiivityövoiman reunoilla, korkeintaan väliaikaisesti työssä tai epävakaisissa työsuhteissa työllistettyinä tulee olemaan varsin suuri joukko ihmisiä, ehkä satoja tuhansia työhalukkaita kansalaisia. Vastapooliin muodostavat ne aktiiviseen työvoimaan kuuluvat, joilla on työmarkkinoiden ns. primäärisegmentillä hyvinpalkattu ja uranäkymiä avaava pysyväisluontoinen työpaikka kaikkine kiireineen, ylitöineen ja sen sellaisineen. Tämä joukko muodostaa elinkelpoiselle yritykselle miltei välttämättömän ydintyövoiman ja julkisen sektorin ylempien toimihenkilöiden huipun.

Ääripäiden välille, sekundäärityömarkkinoille asettuu ns. periferiatyövoima, joka sekin saa totutella epävakaiden työsuhteiden ja suhteellisen matalan palkkatason myötä tietyllä tavalla turvattomiin elinoloihin.

Mikäli tulevaisuus vakiintuu tällaiseksi, saa kaikki koulutus ja etenkin aikuiskoulutus koulutuspoliittisesti korrektista vaikuttavuuden retoriikasta huolimatta hyvin erilaisen roolin ja aseman työmarkkinoiden kullakin lohkolla. Tältä osin kysymys kuuluu, missä määrin aikuiskoulutus vain mukailee lohkoutumista vai olisiko siitä jopa jonkinlaiseksi vastavoimaksi?

Jos ydintyövoimalle annetaan koko ajan intensoituvaa, marginaaliväelle tarkoitetusta säilövästä koulutuksesta perin juurin poikkeavaa henkilöstökoulutusta (vrt. Rinne, Silvennoinen & Valanta 1995), kenen se tulisi kustantaa? Kenen ylipäätään tulisi mikäkin koulutus kustantaa? Missä määrin nimenomaan (aikuis)koulutuspolitiikan tulisi toimia ja vaikuttaa eriarvoistavan työmarkkinakehityksen vastavoimana ja onko siitä siihen? Onko sillä mitään tekemistä pysyvämpien työpaikkojen luomisen tai edes säilyttämisen kanssa? ja pitäisikö olla? Missä määrin yhä pidentyvä järjestelmäkoulutus ja sitä paikkaava "second chance"-aikuiskoulutus kykenevät tuottamaan olennaisia muutoksia työorganisaation perusrakenteisiin? (ks Kivinen & Rinne 1993).

Työssä vapautumisen mahdollisuus?

Työelämän tutkimuksessa on käyty loputtomalta näyttävää kiistaa siitä, mitkä ovat teknologisen muutoksen ja joustavoituvan tuotannon vaikutukset ihmisten tekemän työn sisältöön. Työn rikastumisen, köyhtymisen ja polarisaation puolestapuhujat esittävät syvällä rintaaänellä kukin argumenttejaan. Rikastumisen puolesta puhujat kertovat tarinaa liian kylmyyden, raskauden ja tylsyyden väistymisestä; kaikille kuuluvasta yhä korkeampia kvalifikaatioita vaativasta, entistä itsenäisemmästä ja haastavammasta työstä sekä lisääntyvästä yhteisymmäryksestä yritysjohdon ja työntekijöiden välillä. Toiset työntutkijat pitävät köyhtymisen tai ainakin muuttumattomuuden teeseissä. Esimerkiksi Matti Kortteisen (1992) antropologinen kenttäsuoritus koneistajien ja pankki-neitien sielunmaisemaan nostaa pintaan vähemmän säröttömiä kuplia, jotka peilaavat työelämän rakenteellisten ristiriitojen pysyvyyttä. Joustavan tuotannon lupaukset näyttävät sittenkin kariutuvan kykenemättömyyteen ylittäen työelämän orgaaneihin sisäänrakennettuja hierarkioita ja työnjaon nimissä ylläpidettyjä säätyrajoja ja alistussuhteita.

Oppiva organisaatio ja oppimisverkostot ovat rikastajien slangia. Yhdeksi auguuriksi sopiva Shoshana Zuboff (1988) lähtee siitä, että henkisen ja aineellisen työn jäykkä erottaminen, joka on ollut luonteenomaista teollisuudessa ja tarpeen erillisen esimiesryhmän säilyttämiseksi (yhtä hyvin toimistossa kuin tehtaalla), ei käy pelkästään vanhanaikaiseksi, vaan suorastaan haitalliseksi. Hänen tulevaisuudennäkymässään työ voisi olla laajasti käsitettyä merkityksen luomista, ja työmenetelmät henkisten taitojen soveltamista. Työorganisaatioissa tarvittaisiin uudenlaista työnjakoa tukemaan väestön oppimisen uutta jakaantumista. Kun perinteisessä organisaatiossa koulutusjärjestelmä tuki käskyihin perustuvaa valvontaa, voisi oppimisen uusi jakaantuminen tuottaa informatoidussa organisaatiossa kokemuksia, jotka kannustavat jäseniä yhteisten etujen synteisiin. Arvoa koko ajan lisäävä tiedon virta auttaa tekemään organisaatiosta oppimisen yhteisön.

Zuboffin mukaan uudenlainen informatoitu organisaatio olisi siis oppimisen instituutio. Yksi sen päätarkoituksista on tiedon laajeneminen -ei tiedon itsensä takia (akateemisena pyrkimyksenä), vaan tuottavuuden kannalta keskeisen tiedon. Oppiminen ei olisi enää erillinen toiminto, jota harjoitetaan ennen työelämään astumista tai kaukaisissa luokahuoneistunnoissa. Oppimista ei myöskään olisi varattu yksinomaan johtajakaaderille. Käyttäytyminen, josta seuraa oppimista, ja käyttäytyminen, josta syntyy tuottavuutta, olisivat yksi ja sama asia. Oppiminen ei olisi jotakin, jonka laskettaisiin olevan pois tuotantotyöstä, vaan se olisi tuottavan toiminnan ydin. Oppiminen olisi yksinkertaisesti työn uusi muoto.

Oppivan organisaation rinnalla työssä vapautumisen aatetta ajaa ja tutkii "kehittävä työntutkimus". Se on säilyttänyt synnystään 1970-luvulta asti vakaan käsityksen työn historiallisesti lainmukaisesta kehittymisestä, jos emme sanoisi edistymisestä. Yhteiskunnalliset epävarmuuspuheet eivät ole tätä traditiota liiemmästi

koskettaneet, kuten ei hankala työttömyystilannekaan. Matti Kortteinen (1992, 305) päätyy puolestaan ilmeisen masentuneena siihen, että joustava tuotanto tai uusi strateginen ajattelu ei näytä merkitsevän välinettä, 'Jolla työntekijöitä imetään ylös, osaksi toimihenkilöiden muodostamaa työyhteisöä'. Hänen mukaansa näyttää päinvastoin siltä, että uuden, joustavan tuotantotavan avulla toimihenkilöt nimenomaan torjuvat työntekijöiden pyrkimykset edetä toimihenkilöihin ja "tätä kautta työntekijät ohjataan ja osoitetaan takaisin perinteiseen asemaansa - keskittymään manuaalisiin jäännös- ja toistotöihin." joustava tuotanto näyttäisikin johtavan jopa entistä polarisoidumpaan henkilöstörakenteeseen. Keskijohdon asema, edut ja vaikutusvalta supistuvat eniten, yrityshierarkian keskikohtaan syntyy kapeikko, johon nousujohteisesti suuntautuvat työntekijät juuttuvat kiinni. Suurimmalle osalle ei yksinkertaisesti ole tarjolla minkäänkaltaisia kohoamisen reittejä, vaan heidät on houkuteltu erilaisiin umpiperiin. Lisäksi päälle kaatuu nöyryyttävä pettymys, kun joustava tuotanto supistaa vastaluvattua ja osin voitettuaakin itsellisyyttä ja tukkii uusien etenemisväylien lisäksi entiset. (mts 301, 306.)

Mutta, jos kauniit puheet työn rikastumisesta, teamtyöskentelyn ylivertaisista iloista, verkostoitumisen eduista ja itsensäkehittämisen mahdollisuuksista eivät vastaa työelämän tosiasioita ja jos joustavat työn organisointimuodot eivät tosiasiallisesti annakaan sen paremmin mahdollisuuksia työhierarkioiden madaltamiseen kuin vallankäytön ja työnjaon suhteiden muuttamiseen työelämässä ja jos pitkälle koulutettu, oppimishaluinen ihminen ei saa toteuttaa itseään työelämässä, niin mitä johtopäätöksiä silloin koulutuksen ja erityisesti aikuiskoulutuksen suhteen on tehtävä?

Onko niin, että paljon markkinoitu oppiva organisaatio ja aikuiskoulutustutkimuksen kärkisijoille noteerattu kehittävä työntutkimus tai muutkaan optimistien ylläpitämät kehittämistoimet eivät avaa vaihtoehtoisia muutoksen, oppimisen ja toiminnan kanavia, joiden kautta jäykät hierarkiset suhteet lopulta muuttuisivat. Ovatko jatkuvasti pidentyvä yhtäjaksoinen nuorisokoulutus ja paisuva aikuiskoulutus tällöin leimallisesti hukkainvestointeja? Tuottavatko ne vain monenlaisia yli-, ohi- ja liikkavalifikaatioita oheistuotteinaan vielä useaan otteeseen empiiriselläkin tutkimuksella todetut inhimilliset probleemit: pettymys, tyytymättömyys, levottomuus sekä ylipäättään kaikenlaisten - palkkatyöyhteiskunnassa hyviksi normitettujen - aktiviteettien aleneminen. (ks Kivinen & Rinne 1993). Vai ovatko ne kaikki vain entistä käytännöllisempiä varastoja, joita tuleekin arvioida ensisijaisesti sillä silmällä, miten vähän ne tuottavat varastotappioita vaihtoehtoihin joutilaisuuden muotoihin verrattuna?

Mikäli taas tahdotaan saarnata koulutususkoa ja nähdä aikuiskoulutus laajemman yhteiskunnallisen ja inhimillisen toiminnan muutoksen airueena, jonka seurannaisvaikutukset ulottuvat aina työn- ja vallanjaon perustavaa laatua oleviin organisointimuotoihin asti, on tilanne luonnollisesti toinen. Tällöin yhä pidentyvää koulutusta ja alati lisääntyvää aikuiskoulutusta on tarkasteltava ensisijaisesti yksilöiden käytettävissä olevana yhteiskunnallisena resurssina, ja kaikin voimin kehitettävä ja pohdittava niitä keinoja, joilla tämänhetkinen "taitojen alihyödyntämisen" tai kokonaan hyödyntämättömyyden ongelma ratkaistaisiin. Onko olemassa tapoja organisoida työelämä perinteisistä hierarkioista sillä tavoin vapaaksi, että ihmisten alihyödynnetyt voimavarat ja ammatilliset taidot saadaan täydesti käyttöön?

Työstä vapauttamisen utopia?

Hyvinvointivaltion äidillisen holhoava ote on kirpoamassa ja samalla sosiaalisten sopimusten jakamaton yhteisyys hajoamassa. Jean-Jacques Rousseaut mukailleen voimme todeta, miten yhteiskunnallisten siteiden höltyessä ja valtion heiketessä yksityiset erityisedut voimistuvat ja ryhmäkuntien edut käyvät ylitse yhteiskunnan edun; yhteisetu kohtaa vastustusta, kärsii ja heikkenee: yksimielisyys ei enää vallitse äänestyksissä; yleistähtö ei olekaan enää kaikkien tahto, vaan syntyy ristiriitoja ja kiistoja eikä paras katsantokanta pääse voitolle. Rousseau jatkaa oraakkelimaisin sävyin puhumalla siitä, että perikatonsa partaalla hoippuva valtio pysyttelee näin ollen pystyssä vain onton ja illusorisen muodon varassa, kun yhteiskunnalliset siteet ovat murtuneet jokaisesta sydäimestä ja inhottava itsekkyyys tärvää yhteisesti pyhitetyn hyvän ja mykistää yleistahdon."... salaisten vaikutinten ohjaamina äänestävät kaikki niin vähän todellisten

kansalaisten tavoin kuin ei valtiota olisi koskaan ollut olemassakaan, ja lain nimellä saatetaan väärin voimaan kohtuuttomia säädöksiä, joiden päämääränä on vain yksityinen etu." (Rousseau 1988, 165-166; alunperin 1762.)

Tavallaan jokainen aikakausi tuottaa omat yhteiskuntasopimuksensa, jotka nykyaikana koskevat ainakin sukupuolten välisiä suhteita, kansalaisoikeuksia ja osallistumista (palkka)työhön. Osa sopimuksista on kirjoitettu perustuslakiin, ihmisoikeussopimukseen ja muuhun sosiaalilainsäädäntöön, osa elää kulttuurin ja sosiaalisten käytäntöjen varassa. (Pateman 1988.)

Pohjoismaisissa hyvinvointivaltioissa useimmat sosiaaliset sopimukset on taattu valtiollisesti. Suomessa ovat vallinneet ainakin 1960-luvulta 1990-luvulle asti teollisen yhteiskunnan ja taloudellisen nousun mukaiset sosiaaliset sopimukset, jotka voidaan nimetä normaalityösuhdemalliksi, yhden ammatin hankkimisen malliksi, omistusasuntomalliksi ja ydinperhemalliksi. (Suikkanen 1996.) 1990-luvulla vakiintuneen ennätysmäisen työttömyyden ja talouskriisin oloissa nuo sosiaaliset sopimukset ovat kautta linjan kriisiytyneet.

Vuonna 1893 Ranskassa julkaistussa teoksessaan *De la division du travail social* Emile Durkheim kirjoitti siitä, miten työnjakoa arvioidaankin, kaikki tajuavat, että se on lisääntyvästi sosiaalisen järjestyksen yksi olennainen perusta. Työnjako ei kerro vain siitä luonteesta, jolla määrittelemme moraalin, vaan siitä on myös entistä enemmän tulossa sosiaalisen solidaarisuuden olennainen ehto; se luo ihmisten välille kokonaisen oikeuksien ja velvollisuuksien järjestelmän, joka liittää heidät pysyvällä tavalla toisiinsa. (Durkheim 1990, 362, 368.)

Työnjakokysymykset eivät siis liity vain materiaalisen hyvän tuottamiseen ja jakamiseen, tai työelämän status-, käskytyks- ja valtasuhteiden määrittämiseen, vaan ovat pohjimmiltaan elämän läpäiseviä sosiaalisia ja moraalisia sopimuksia eri yhteiskunnallisten ryhmien välillä. Viime kädessä nämä sopimukset nivoutuvat ihmisten ja ihmisryhmien yhteiskunnalliseen hyödyllisyyteen ja arvokkuuteen. Palkkatyön ulkopuolella tehtyä ei-typillistä työtä ei erityisemmin arvosteta eikä palkita. Työttömyys taas leimataan surulliseksi ja halveksituksi joutilaisuudeksi, sanalla sanoen laiskuudeksi. "Aina kun taloudellisen kasvun (tai laman) varjo koskettaa meitä, jääme hyödyttömiksi, ellei meillä ole työpaikkaa tai ellemme osallistu kuluttamiseen". Yritykset vaikkapa rakentaa talo, hoitaa vanhukset, lapset ja sairaat kotona tai tehdä erilaista kuutamourakointia tai kotitaloustyötä näyttävät julkisen vallan veronkeruun ulkopuolella epärationaaliselta ja yhteiskuntasopimusta vaarantavalta anarkialta (Illich 1990, 7).

Vuodesta 1848 lähtien oikeus työhön ja sittemmin 1900-luvulla vakiintunut keynesiläisvivahteinen oppi täystyöllisyydestä ovat olleet etenkin työväenliikkeen ja hyvinvointivaltioiden rakentajien johtavia tunnuksia, kokonainen erityinen identiteetti. Monet yhteiskuntateoreetikot tai -kriitikot, kuten mm. Paul Lafargue (*Laiskuuden evankeliumi; Oikeus laiskuuteen*), Ivan Illich (*Oikeus hyödylliseen työttömyyteen*) ja André Gorz (*Eläköön työttömyys*) ovat kuitenkin perusteellisesti kritikoineet tätä alistumista raadannan ikeeseen ja "työssä vapautumisen teesin" epärealistisuutta. Heidän mielestään yhtä lailla perusteltua on esittää teesi työstä vapautumisesta. Yhteiskunnan ja sen kulttuurin laatua tulisikin mitata työttömien statuksesta. (Illich 1990, 65)

Aika aloin on paikallaan palauttaa mieliin työsanana etymologia; kreikan *ponos* tarkoitti alunperin vaivaa; ruotsalainen *arbete*, saksalainen *Arbeit* ja venäläinen *robot* taas juontuvat orjasta. Ranskalainen *travail* tulee samoin orjasta, mutta myös latinan *tripoliumista*, ammoisesta kidutusvälineestä. Lienee kuitenkin, kuten Paul Lafargue (1981, 39) jo sata vuotta sitten ounasteli, jokseenkin mahdoton urakka vakuuttaa kansalaiset siitä, että se siveysoppi, jota heihin on istutettu, on v ja että päämäärätön työ, jonka alaiseksi jo vuosisatoja takaperin on antauduttu, on kauheinkin vitsaus, mikä ihmiskuntaa milloinkaan on kohdannut.

Normaalipalkkatyöyhteiskunnan perusmoraliteettina työn pyhyys on protestanttisen työetiikan Suomessa siinä määrin sisäistetty, että jo puhe hyödyllisestä työttömyydestä on koettu lapselliseksi ja tuomittavaksikin. Suomessa vallitsevan "kunnian kentän" keskeinen elementti on miehisen työn ylistys (vrt. Kortteinen 1992), jo kymmenkunta vuotta sitten suomentaessaan Paul Lafarguen laiskuutta oikeuttavia tekstejä Väinö Tannerin (1907) jäljiltä uudelleen Keijo Rahkonen (1981, 19) joutui vähän häpeillen kyselemään, onko kyseessä työttömien pilkkaaminen ja olisiko tuolloisen 100 000 työttömän pitänyt oikein iloita työttömyydestään. Vuonna 1996, kun arviot vaihtelevat 400 000 ja 700 000 työttömän välillä, on keskustelu työn uusjaon kysymyksistä asioiden oikeilla nimillä tullut yhä ajankohtaisemmaksi.

Jo 1980-luvun alussa André Gorz (1982, 19) väitti työn lakkauttamisen muodostuvan työyhteiskunnan tulevien vuosikymmenten keskeiseksi poliittiseksi kysymykseksi. Koska Keynesin mukana kuoli 'täystyöllisyyden' politiikka, on syytä kysyä, kumpaan kolmas teollinen vallankumous johtaa: työttömyyden vai vapaa-ajan yhteiskuntaan? Vapauttaako se ihmiset tyypistävästä työtehtävistä vai tyypistääkö se heitä entisestään pakottamalla alistumaan epäaktiivisuuteen? "Johtaako se uuteen kulta-aikaan, jolloin teemme yhä vähemmän töitä samalla kun meillä on käytettävissämme kasvava määrä rikkauksia, vai tuomitseeko se jotkut ihmiset työttömiksi ja toiset hypertuottaviksi?" (mts. 32).

Gorzin mukaan kysymys on kahdesta vaihtoehdoisesta tavasta hallita työn lakkauttamista. Ensimmäinen tapa, työttömyysyhteiskunta on jo silmiemme edessä: toisaalla pysyvästi työttömien kasvava joukko, toisaalla suojattujen työläisten aristokratia, ja näiden välissä työttömyysvaarassa olevien työläisten heikosti toimeentuleva proletariaatti vähiten ammattitaitoa vaativissa ja vähiten kiinnostavissa tehtävissä. Toinen tapa, joka utopistisessa tarkastelussa voidaan nähdä työyhteiskunnan raoissa tai saarekkeissa, on työn uusjako, lyhyemmät työajat ja selkeä siirtyminen vapaan ajan autonomisempaa kansalaisyhteiskuntaa, jota kuitenkin uhkaavat kulutusyhteiskunnan monet markkinavetoiset autonomiaa rajoittavat voimat.

Onko työn oheen mahdollista rakentaa todellisen vapauden saarekkeita, vai jäävätkö ne nykytapaan parhaimmillaan kesämökeiksi, hedelmätarhoiksi, askartelupajoiksi, moottoriveneiksi, musiikkielämäksi, urheilun nauttimiseksi tai publi-illoiksi? Gorzin näkemys on, että vapauden saarekkeista voisi kohota elämän ja kulttuurin pääsisältö työn jäädessä velvollisuudeksi, pakoksi, elannon hankkimisen tavaksi, mitä se pohjimmiltaan useimmille on oikeastaan aina ollutkin. juhla- ja elämän rattoisa mieli saattaisivat automaation työstä vapauttamien massojen mentaliteetissa palata arvoonsa, vapauden valtakunta löytyä palkkatyön ulkopuolelta. Tai sitten ei.

Kirjallisuus

Beck, U. 1995. Poliitiikan uudelleen keksiminen: kohti refleksiivisen modernisaation teoriaa. Teoksessa U. Beck, A. Giddens ja S. Lash Nykyajan jäljillä, 11-82. Tampere: Vastapaino.

Blossfeld, H.-P. 1993. Changes in Educational Opportunities in the Federal Republic of Germany: A Longitudinal Study of Cohorts Born between 1916 and 1965. In Y. Shavit and H.-P. Blossfeld (ed.) Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries, 51-74. Oxford: Westview Press.

Bourdieu, P. & Wacquant, L. 1995. Refleksiiviseen sosiologiaan. Jyväskylä: Joensuu University Press.

Foucault, M. 1995. Rajallinen järjestelmä kohtaa rajattoman vaatimuksen. Teoksessa R. Eräsaari ja K. Rahkonen (toim.) Hyvinvointivaltion tragedia, 87-108. Helsinki Gaudeamus.

Kivinen, O. & Rinne, R. Koulutuserojen pysyvyys. Sosiologia 32, 2, 1995, 90-105.

KTM 1993. Kansallinen teollisuusstrategia. KTM:n julkaisu 1/93. Helsinki: Kauppa- ja teollisuusministeriö.

Lash, S. 1995, Refleksiivisyys ja sen vastinparit: rakenne, estetiikka, yhteisö. Teoksessa U. Beck, A. Giddens ja S. Lash, Nykyajan jäljillä, 153-235. Tampere: Vastapaino.

Lehtisalo, L. & Raivota, R. 1992. Koulutuspolitiikka, Juva: WSOY

Mann, M. 1986, *The Sources of Social Power. A History of Power from the Beginning to A.D. 1760.* New York: Cambridge University Press.

OPM 1996. *Koulutuksen ja korkeakouluissa harjoitettavan tutkimuksen kehittämissuunnitelma 1995-2000.*

Poggi, G. 1990. *The State.* Cambridge: Polity Press.

Rahkonen, K. 1995. *Hyvinvointivaltion tragedia: Rajallinen järjestelmä ja rajattomat tarpeet.* Teoksessa R. Eräsaari ja K. Rahkonen (toim.) *Hyvinvointivaltion tragedia*, 7-18. Helsinki: Gaudeamus.

Rose, N. 1989. *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self* London: Routledge

Rose, N. & Miller, P. 1992. *Political Power Beyond the State: Problematics of Government.* *British Journal of Sociology* 43,2,1992,173-205.

Rose, N. 1995. *Eriarvoisuus ja valta hyvinvointivaltion jälkeen,* Teoksessa R. Eräsaari ja K. Rahkonen (toim.) *Hyvinvointivaltion tragedia*, 19-56. Helsinki: Gaudeamus.

Suikkanen, A. 1996 *Palkkatyön murroksen vaikutus suomalaisten elämänuraan.* Teoksessa Kataja, O. (toim.) *Avaimia avoimeen korkeakouluun. Nuorisokoulun tehtävä ja oppilaitosten yhteistyö.* Juva.

Willke, H. 1995a. *Valtion tragedia - Johdatus monikeskuksisen yhteiskunnan valtioteoriaan.* Teoksessa R. Eräsaari ja K. Rahkonen (toim.) *Hyvinvointivaltion tragedia*, 144-167. Helsinki: Gaudeamus.

Willke, H. 1995b. *Valtion rooli tietoyhteiskunnassa.* *Janus* 3,3, 1995, 226-240.